

Grupptalan mot försäkringsbolagen – eller är det tvärt om?

av Per Henrik Lindblom



Per Henrik Lindblom
phl@jur.uu.se

Den första svenska lagen om grupprättegång har nu varit i kraft i drygt två år. Här presenteras kort lagstiftningen och det mest uppmärksammade rättsfallet hittills: grupptalan mot försäkringsbolaget Skandia. Planer har funnits på grupptalan även mot några andra försäkringsbolag. Författaren vänder sedan på steken och visar på den negativa inställning försäkringsbolagen – under förarbetena representerade av Sveriges Försäkringsförbund – sedan länge intagit mot grupptalan. Man inte bara motsatte sig lagförslaget utan försöker nu också begränsa användningen av den nya processtypen. Utformningen och tillämpningen av rättsskyddsförsäkringarna spelar en central roll i det sammanhanget. Författaren riktar kritik mot försäkringsvillkoren även i andra avseenden. Privatiseringen av den statliga rättshjälpen har medfört att likhet inför lagen ersatts med olikhet inför bolagen.

I. Unik lag i europeiskt perspektiv

Den 1 januari 2003 trädde lagen om grupprättegång (GrL) i kraft. På så sätt tillskapades generella möjligheter att föra grupptalan vid svensk allmän domstol. Lagen är den första på sitt område i svensk rätt och unik även i ett europeiskt perspektiv.¹ Motsvarande möjligheter till grupptalan har tidigare endast funnits i USA, Kanada och Australien. Men reformarbete med liknande inriktning pågår i bland annat Norge, Finland, Bosnien, Frankrike och Tyskland.

Enligt GrL 1 § avses med grupptalan ”en talan som en kärande för som företrädare för flera personer med rättsverkningar för dem, trots att de inte är parter i målet”. Talan skall grundas på omständigheter som är gemen-

samma eller likartade för gruppmedlemmar-
nas anspråk. Domen har rättskraft för och mot de gruppmedlemmar som omfattas av avgörandet (29 §) och utgör en exekutionstitel för dem alla. Normalt agerar dock endast käranden (gruppföreträdaren) i processen; övriga gruppmedlemmar behöver inte infinna sig och ansvarar inte för några rättegångskostnader om talan ogillas.²

Per Henrik Lindblom är professor i processrätt vid Uppsala universitet.

Texten är i huvudsak hämtad från en betydligt mer omfattande artikel ”Lagen om grupprättegång – bakgrund och framtid”, publicerad i Svensk Juristtidning 2005 s. 129–191. Här presenteras endast de delar som kan antas vara av särskilt intresse för NFT:s läsare. För fördjupning och ytterligare referenser se artikeln i SvJT samt Lindbloms bok ”Grupptalan. En studie av det anglo-amerikanska class actioninstitutet ur svenskt perspektiv”, 1989 (omtryckt 2002).

En grupprättegång kan anhängiggöras av 1) en fysisk eller juridisk person som själv har ett anspråk som omfattas av talan, *enskild grupptalan*, 2) en ideell förening (*organisationstalan*) och 3) av statlig eller kommunal myndighet som regeringen utsett att väcka *offentlig grupptalan*.³ Rättegången kan avse fastställelse- eller fullgörelsetalan rörande t.ex. skadestånd, förbud eller ändringsåtgärder. Tvister inom konsument- och miljörätten kommer kanske först i åtanke som underlag för grupptalan, men lagstiftningen är inte begränsad till dessa rättsområden utan gäller alla slags anspråk inom ramen för allmän domstols behörighet. Genom några nya regler i miljöbalken (MB 20:2 st. 1 p. 6 in fine samt 32:13 och 14) har det dessutom öppnats möjlighet att väcka alla de tre formerna av grupptalan vid miljödomstol.

Under de två första år lagen varit i kraft har det väckts grupptalan i sammanlagt fem fall, varav fyra i form av enskild grupptalan och, i december 2004, en offentlig grupptalan (*KO mot Kraftkommission AB*) vid Umeå tingsrätt. Mest uppmärksamhet har otvivelaktigt *Grupptalan mot Försäkringsaktiebolaget Skandia* fått. Målet diskuteras i *avsnitt 2* nedan.

Någon kan tycka att det är förvånande att det inte förekommit fler grupprättegångar. Enligt tidningsuppgifter har det dock tidigare varit aktuellt med grupptalan i flera fall, så även mot andra försäkringsbolag, t.ex. *SEB Trygg-Liv* och *Folksam* för neddragning av pensioner. Vidare finns aktuella och långt gångna planer på grupprättegång mot t.ex. Luftfartsverket (bullerstörningar från *”tredje banan” på Arlanda*) och, senast, mot *Sydkraft* för skador till följd av strömavbrott efter den stora vinterstormen 2005. Till det kommer flera processer där grupptalan förefaller passa väl in men man ändå väljer att gå fram med ett stort antal individuella processer. Det gäller t.ex. en pågående rättegång där 122 fastighetsägare på samma eller likartade grunder väckt talan mot *Vallentuna Närvärme* angående

fullgörande av fjärrvärmeleveranser.⁴ Målen har kumulerats. Ett annat exempel på att man väljer kumulation i stället för grupprättegång är att ca 75 fastighetsägare i Piteå planerar att väcka var sin talan mot *SCA Munksund* med yrkande om ersättning för skador till följd av luftföroreningar.

Under förarbetena till GrL räknade man med att det skulle bli fråga om högst ett dussin grupprättegångar årligen. En av många anledningar till att antalet hittills varit lägre än så kan vara Sveriges Försäkringsförbunds respektive försäkringsbolagens agerande före och efter lagens ikraftträdande. Vissa grunder för dessa misstankar samt kritik mot utformningen och tillämpningen av rättsskyddsförsäkringarna presenteras nedan i *avsnitt 3*. Uppsatsen avrundas i *avsnitt 4* med några sammanfattande synpunkter på ”access to justice” rörande gruppspråk och på privatiseringen av rättshjälpen.

2. Grupptalan mot försäkringsbolaget Skandia⁵

Den ideella föreningen Grupptalan mot Skandia bildades i oktober 2003. Dess mål uppges vara att åstadkomma ekonomisk kompensation till de 1,2 miljoner försäkringsspararna i Skandia Liv och att ”reagera mot det bristande ansvar som visats spararna”.⁶ Föreningen har drygt 15.000 medlemmar som alla betalat 150 kronor i medlemsavgift. Föreningens egna kapital uppgår alltså till mer än en miljon kronor.⁷

I ansökan om stämning, enskild grupptalan, den 5 januari 2004, kompletterad den 15 mars samma år, yrkade föreningen vid Stockholms tingsrätt att rätten skulle fastställa att Skandia (moderbolaget) är skyldigt att utge ersättning, dels till föreningen (en av de försäkrade har överlåtit sitt ersättningsanspråk till föreningen), dels till försäkringsspararna i Skandia Liv för den skada som uppkommit för gruppmedlemmarna i samband med försäljning av kapi-

talförvaltningsbolaget SAM till Den norske Bank i januari 2002. Det handlar om ersättningsanspråk på totalt ungefär två miljarder kronor.

Sedan advokaten, jur. dr Stefan Lindskog, för KO:s räkning utrett förutsättningarna för ersättningsskyldighet och KO (som övervägt att föra offentlig grupptalan för försäkringstagarna) givit dotterbolaget Skandia Livs då nye vd Urban Bäckström en månad på sig för att agera i frågan mot Skandia AB, beslutade denne – sent omsider – att få frågan om moderbolagets eventuella ersättningsansvar gentemot Skandia Liv⁸ (dvs. inte direkt gentemot livspararna) prövad i skiljeförfarande. Detta val motiverade Bäckström i ett inlägg i SVT bland annat med att en rättegång vid allmän domstol skulle kunna ta ”bortåt sex år” att genomföra.

Vidare har Skandia Liv engagerat Lindskog att vid sidan av ombuden följa skiljeförfarandet. Avsikten är att Lindskog skall förvissa sig om att förfarandet är kvalitetssäkrat och uppfyller alla de krav livspararna har rätt att ställa. Livspararna och föreningen skall hållas informerade om skiljeförfarandet i den mån detta inte innebär att yrkeshemligheter avslöjas. På så sätt kommer föreningen att få en kontinuerlig insyn och sådana möjligheter att påverka den rättsliga argumentationen som annars normalt inte tillkommer andra än parterna vid skiljeförfaranden.

Föreningen beslöt i anledning av detta i maj 2004 att återkalla sin grupptalan vid Stockholms tingsrätt, som avskrev målet enligt GrL 23 §. Viss skriftväxling hade då förekommit, men tingsrätten hade ännu inte ingått i slutlig prövning av processförutsättningarna enligt GrL och möjligheten att föra fastställsetalan enligt rättegångsbalken (RB) 13:2. Föreningen understryker dock i meddelande till medlemmarna att om Skandia Liv enligt föreningens uppfattning mot förmodan inte skulle leva upp till sitt ansvar gentemot försäkringsspararna kvarstår möjligheten för föreningen att

åter själv gå till domstol med saken.

Det finns mycket att kommentera rörande detta fall i såväl materiellt som processuellt hänseende. I det perspektiv som denna uppsats bygger på får det räcka med några påpekanden. Intressant är att man till sist genom överlåtelse av ett av medlemmarnas anspråk till föreningen valde enskild grupptalan framför organisationstalan. Det förtjänar vidare att påpekas att föreningen yrkade fastställelse av ersättningsskyldighet gentemot samtliga sparare i Skandia Liv, inte blott för sina medlemmar. På så sätt aktualiserades regeln i GrL 50 § som ger domstolen rätt att förelägga svaranden att (på det allmännas bekostnad) underrätta de 1,2 miljoner livspararna om processen och vad som senare händer i denna. Det skulle kanske kunna ske t.ex. i samband med bolagets ordinarie utskick till spararna.⁹

Intressant är också att man valde fastställsetalan och de motiv man uppgav för det. På så sätt kunde frågan om ersättningens storlek skjutas på framtiden samtidigt som föreningen hann med att stämma inom ramen för vissa preklusionsregler som kan vara aktuella i fallet. Efter en eventuell fastställsedom borde möjligheterna att nå en förlikning om ersättningsbeloppen ha varit goda samt omfattande och upprepat processande i denna del kunnat undvikas. Man pekade från föreningens sida även på möjligheten att genom s.k. hissdispens till Högsta domstolen (RB 56:13) få fram ett prejudicerande avgörande på kort tid.

Lägg också märke till formuleringen ovan ”reagera mot det bristande ansvar som visats spararna”. Det är uppenbart att det för många i föreningen inte enbart eller ens främst har handlat om att nå ekonomisk kompensation på några tusen kronor för egen del. Man har också velat kanalisera sin upprördhet över moderbolagets (och dess företrädares) handlande – kanske även i andra hänseenden än beträffande den omstämda frågan¹⁰ – och få till stånd både en etisk debatt och en juridisk prövning. På så sätt aktualiserar fallet flera av

civilprocessens ”nya” funktioner, som t.ex. deltagandeperspektiv och domstolarnas möjligheter att fungera som rättspolitisk reformarena och som forum för moralisk diskurs.¹¹ Det skiljeförfarande som nu tagit vid förändrar inte grupptalans betydelse i dessa hänseenden. Enligt vad många hävdar skulle nämligen varken skiljeförfarandet eller någon form av domstolsprövning ha kommit till stånd om inte lagen om grupprättegång funnits. Redan därigenom har GrL bevisat sitt existensberättigande. Realistisk, jämlik och tidsanpassad access to justice vid domstol är en förutsättning för att även alternativa tvistlösningsmekanismer skall kunna fungera tillfredställande.

3. Försäkringsbolagen mot grupptalan; rättsskyddsförsäkringarna

Grupptalan har således redan riktats mot försäkringsbolag. Är det därför dessa stora bolag – och Sveriges Försäkringsförbund – är så negativt inställda till grupptalan? Alla, även i försäkringsbranschen, borde väl gynnas av att det finns rationella och processekonomiska möjligheter att ingripa mot t.ex. osunda affärsmetoder, dåliga varor och tjänster och mot illojal konkurrens? I allmänhet torde det ju inte heller bli försäkringsbolag som uppträder som svarande i grupprättegång, även om man redan fått ta plats på den anklagades bänk. Tvärt om har man oftast skäl att solidarisera sig med kändesidan. Det handlar då om egna försäkringstagare som påstår sig ersättningsberättigade men valt att inte rikta sina krav mot något försäkringsbolag utan direkt mot skadevällaren. Men flera bolag förefaller ändå vara klart mot grupptalan. Detta motstånd är mycket äldre än grupprättegången mot Skandia och aversionen lever fortfarande.

Hur har då detta motstånd visat sig och vad kan vara förklaringen till det? Svaret ligger delvis i rättsskyddsförsäkringarna. Att kändesidan har privat rättsskyddsförsäkring (kallas i fortsättningen rättsskydd) eller allmän rätts-

hjälp är normalt tillräckligt för att de ekonomiska krav som ställs på grupp företrädare i GrL 8 § 5 p. skall vara uppfyllda, särskilt om ombudet arbetar enligt s.k. riskavtal.¹² Och enligt rättshjälpslagen (RhL) 9 § 1 st. får statlig rättshjälp inte beviljas om den rättssökande har eller borde ha haft en rättsskyddsförsäkring som omfattar angelägenheten. Därigenom är det numera i allmänhet inte lagregler utan försäkringsbolagens formuleringar och tillämpningar av sina villa-hemförsäkringsvillkor som avgör när ekonomiskt stöd utgår.¹³

För rättsskydd gäller orubbliga maxbelopp som i de flesta fall ligger kring 100.000 kronor.¹⁴ Vidare skall försäkringstagaren betala en självrisk på 20-25 procent. Premier, maxbelopp och självrisk är oberoende av försäkringstagarens egna ekonomiska förhållanden. I motsats till den allmänna rättshjälpen kan rättsskyddet täcka även ansvaret för motparts-kostnader.

Under arbetet i Grupptalanutredningen (SOU 1994:151) märkte vi att försäkringsbolagen, representerade av Sveriges Försäkringsförbund, kände föga entusiasm för den nya processformen. Man motsatte sig starkt införande av grupptalan och tillhörde de allra skarpaste kritikerna bland remissinstanserna. Vid ett sammanträde med utredningen ansåg man sig inte kunna positivt besvara frågan om det skulle vara möjligt att ställa en eller flera gruppmedlemmars rättsskydd till grupp företrädarens förfogande, trots att dessa ju omfattas av domens rättskraft och exigibilitet samt även i flera andra avseenden (GrL 15 §) intar en ställning med partsliknande drag.¹⁵ I dessa avseenden är gruppmedlemmarna betydligt fastare knutna till processen än passagerarna i ett pilotmål där flera försäkringar ibland får utnyttjas av den ensamme piloten. Men då krävs att försäkringstagarna genom avtal binder sig för att inte processa själva.

Notabelt är också att Sveriges Försäkringsförbund under remissbehandlingen inte bara

motsatte sig införande av grupptalan och domstolsgodkända riskavtal;¹⁶ man förordade dessutom att alla gruppmedlemmar skulle bära fullt kostnadsansvar! Det vore givetvis den definitiva dödsstöten för grupptalaninstitutet hur man än utformar det i övrigt. En av huvudpöängerna med grupptalan är ju att gruppens medlemmar skall omfattas av domen trots att de inte deltar personligen eller riskerar några kostnader vid ogillande. Vidare anförde förbundet att ”det inte kan bli tal om att låta försäkringsfrågan bli avgörande för grupptalans effektivitet som processform”.¹⁷ Men som framgått ovan och utvecklas nedan är det just vad som sker; bolagen styr nu valet av processform bort från grupprättegång.¹⁸

När reformen väl är genomförd kan man konstatera att Trygg-Hansa är det försäkringsbolag av de fyra stora som intar den mest oförsonliga hållningen gentemot grupptalan. I försäkringsvillkoren finns här ett särskilt undantag av innebörd att detta bolags rättsskydd inte omfattar tvist ”där du är kående och tvisten skall handläggas enligt lagen om grupprättegång”.¹⁹ Däremot får svaranden, dvs. typiskt sett en företagare, använda rättsskyddsdelen i en kombinerad företagsförsäkring hos Trygg Hansa även vid grupptalan. Det framgår av de senaste villkoren för denna försäkringstyp p. 1.7.1 st 2. ”Försäkringen gäller även vid tvist som handläggs enligt lag (2002:599) om grupprättegång där den försäkrade är svarande”. Med denna reglering av rättsskyddet har Trygg Hansa inte försökt utjämna utan snarare ökat den typiska processuella styrkeskillnaden i tvister mellan t.ex. konsumenter och näringsidkare!

Inte ens grupp företrädaren kan alltså utnyttja sin rättsskydds försäkring enligt Trygg-Hansas försäkringsvillkor! På så sätt övervältrar Trygg-Hansa ansvaret på den allmänna rättshjälpen.²⁰ För den försäkrade, liksom för svaranden, är detta inte alltid en fördel; i motsats till rättsskydd omfattar ju den statliga rättshjälpen inte ansvar för motpartens rätte-

gångskostnader och stöd utgår endast för den som har ett ”ekonomiskt underlag” understigande 260.000 kronor per år. Däremot är det enligt RhL 34 § möjligt att efter särskild prövning höja det tak för ombudskostnader (100 timmars arbete avlönat enligt rättshjälps-taxan) som följer av reglerna i RhL 15-20 §§. Försäkringsbolagens maxbelopp däremot är orubbliga och man kan inte få statlig rättshjälp när det privata rättsskyddet är uttömt.

Övriga tillfrågade bolag (Folksam, If och Länsförsäkringar) accepterar att karendens rättsskydds försäkring tas i anspråk för grupptalan. Men man tillåter inte de andra gruppmedlemmarna att ställa sina försäkringar till grupp företrädarens förfogande, trots att, som sagt, dom i målet binder alla gruppmedlemmar och vid ogillande kommer att förhindra dem från att själva väcka talan och därmed ta rättsskyddet i anspråk.²¹ I motsats till vad som gäller i pilotmål behövs alltså vid grupptalan inget särskilt avtal med försäkringsbolaget för att undvika flera processer om samma eller likartade anspråk.

Den som vill väcka enskild grupptalan med stöd av rättsskyddet har nu högst ett orubbligt maxbelopp (Trygg-Hansas försäkringstagare inte en krona!) att disponera, en begränsning som är en klar nackdel även för vinnande svarande. Advokattvång råder och få ombud torde rekommendera grupprättegång i det läget – särskilt om man har anledning att befara process i flera instanser – om inte annan eller komplementär finansiering kan anordnas. Annars avstår man från grupprättegång till förmån för pilotmål eller subjektiv kumulation, som båda kan ge karenden och ombudet ett bättre försäkringsekonomiskt underlag (och mer omfattande arbetsuppgifter). Eller, vilket är troligast om det gäller belopp under 20.000 kronor, man ger upp sin rätt eftersom ombudersättning normalt inte utgår i sådana ”småmål”.

Beslut om allmän rättshjälp kan skjutas upp om frågan om rättshjälp kan vänta till dess ett

av flera anspråk som stöder sig på väsentligen likartad grund har avgjorts (RhL 10 § 1 st. 9 p., den s.k. pilotmålsregeln). Flera försäkringsbolag har infört liknande möjligheter att tills vidare bevilja rättsskydd för blott en försäkringstagare i motsvarande fall. Dessutom finns villkor som medger bolaget att i stor utsträckning räkna flera tvister som ”en tvist”, så även om det är fråga om processer vid olika domstolar och tidpunkter.²² Men i praktiken förekommer det att man medger att flera rättsskyddsförsäkringar tas i anspråk i såväl pilotmål som vid kumulation. Följden blir betydligt förbättrade möjligheter att anlita ombud och att utföra dyrbara undersökningar inför rättegången. Flera maxbelopp har kunnat utnyttjas bl.a. i några av Stiftelsen Miljöcentrums rättegångar och jag förmodar att det är fallet även i t.ex. de ovan nämnda målen mot Vallentuna Närvärme och SCA Munksund med omkring hundra kändeparter i båda fallen.

Såväl villkor som praxis i fråga om rättsskydd skiljer sig dock bolagen emellan. Det är svårt att få klara besked om vad som gäller i pilotmål och vid kumulation.²³ Desto mer kategorisk är bolagens inställning till grupp-rättegång: rättsskydd är då helt uteslutet för försäkringstagare hos Trygg-Hansa och möjlighet för käranden att utnyttja flera försäkringar än sin egen finns inte vid något av de fyra stora bolagen.

Mot den här bakgrunden måste man fråga sig på vems sida företrädarna för försäkringsbolagen stått och står i detta lagstiftningsärende. Inte är det på försäkringstagarnas! Då man inte lyckas hindra att reformen genomförs utesluter man grupptalan helt från försäkringsskyddet (samtidigt som man i remissvar ville att alla gruppmedlemmar skulle vara ansvariga för motpartskostnaderna) eller styr för grupp-rättegång väl lämpade processer bort från denna processform genom negativ särbehandling.

De extra besvär och stora merkostnader

försäkringsbolagens attityd till grupptalan medför drabbar inte i första hand käranden eller ombuden i de fall då process i stället blir av i form av pilotmål eller masskumulation. Men domstolen tvingas hantera upprepade rättegångar eller svårhanterliga och tidsödande kumulationskluster med ökade kostnader för skattebetalarna och försäkringsbolagen som följd. Alla gruppmedlemmar som måste uppträda som käranden vid masskumulation deltar i kumulationsprocessen som parter och riskerar ansvar för egna utlägg och motparts-kostnader i den mån maxbeloppen överskrids. Tappande svaranden drabbas av högre rättegångskostnader och ibland av upprepade processer.

Försäkringsbolagen väljer alltså hellre att finansiera en jätteprocess vid kumulation eller upprepade processer vid pilotmål än att ge grupp-rättegången rimliga villkor. Detta kommer till sist att drabba försäkringskollektivet i form av högre premier. Man frågar sig om det över huvud taget finns några vinnare i detta system. Det skulle möjligen vara ombuden och de skadeståndsskyldiga som slipper process till följd av att grupptalan i praktiken blir omöjlig att föra. Men är det dem försäkringsbolagen skall stödja och skydda?

Försäkringsbolagens villkor och praxis för den processuella hanteringen av gruppanspråk snedvrider alltså än så länge den fria konkurrensen mellan processformerna på ett från strikt process- och samhällsekonomiska synpunkter oacceptabelt sätt. Det gäller, som nyss påpekats, även vid individuellt oprocessbara anspråk, dvs. då de enskilda anspråken är så små att ersättning för ombud inte utgår, trots att det för svaranden handlar om jättebelopp totalt sett. Alternativet till en grupptalan är då att det inte blir någon process alls. Försäkringsbolagen bidrar till att det uppstår ett rättsskyddsvacuum i såväl materiellt som processuellt hänseende i dessa fall och till försämrad processekonomi när det är fråga om större individuella anspråk. På så sätt

minskar samhällsmedborgarnas möjligheter att utöva den ”citizens enforcement” som i bland annat EU-sammanhang ansett särskilt värdefull för utvecklingen av en sund gemensam marknad.

Försäkringsbolagen borde förmås inse att det är bäst förenligt med deras samhällsansvar och egna intressen att inta en lika flexibel attityd till användningen av rättsskydds-försäkringarna i grupp-rättegång som man nu gör vid pilotmål och subjektiv kumulation. Och, som jag påpekat ovan, skulle det – i motsats till vad som gäller i pilotmål – inte ens krävas särskilda avtal om avstående från övriga gruppmedlemmars rättsskydd om de ställs till grupp-företrädarens förfogande. Gruppmedlemmarna binds ju av rättskraften även vid ogillande dom och blir därigenom automatiskt utesluttade från att själva väcka talan och aktualisera sina försäkringar när väl domen vunnit laga kraft i grupp-rättegången.

Att den ”fria” marknaden inte fungerar fullt ut vad gäller rättsskydds-försäkringarna visar sig inte endast genom styrningen bort från grupptalan till förmån för irrationella val av processform. Det gäller rättsskydds-försäkringarna över huvud taget. Experimentet med privatisering av en av de stora statliga socialförsäkringarna – dit den allmänna rättshjälpen tidigare kunde räknas – väckte förvånansvärt liten uppmärksamhet när det genomfördes.²⁴ Man brukar motivera privatisering med att den leder till konkurrensutsättning samt till ökad effektivitet och bättre service genom att marknaden kan ställa krav på verksamheten och välja de bästa alternativen.²⁵ Men eftersom rättsskydds-försäkringarna ingår som en liten – av de flesta föga uppmärksammas – del i det stora villkorspaketet hem- och villaförsäkringarna innehåller, har konkurrens knappast förekommit på detta begränsade område. Villkoren för rättsskydd var till en början desamma i alla bolag och är, med några viktiga undantag,²⁶ fortfarande förvillande lika varandra, trots att tillämpningen tycks skilja sig åt.²⁷

Det tog bortåt femton (!) år från privatiseringen av rättshjälpen till dess några av försäkringsbolagen höjde maxbeloppen för privat rättsskydd. Under denna period urholkades det privata rättsskyddet hos flera bolag med bortåt 80 procent!²⁸ I någorlunda komplicerade mål räckte och räcker maxbeloppet för käranden sällan till process i flera instanser, medan svarandeparten ofta har anledning och möjligheten att disponera betydligt högre belopp för processkostnaderna. Det gäller särskilt när tvisten avser ett av många likartade anspråk och därför de facto är mångdubbelt mer värd för svaranden än för käranden. Till det kommer att rättegångskostnader (liksom mervärdeskatten för ombudskostnader) mestadels är en avdragsgill post vid beskattningen för svaranden och att det då sällan handlar om personligt ekonomiskt ansvar för en fysisk person. I allmänhet är svaranden en juridisk person med processuell kompetens och erfarenhet inbyggd i eller knuten till rörelsen. För käranden gäller oftast motsatsen i alla dessa hänseenden.

I stort sett är det lika illa idag vad gäller rättsskyddets storlek. De flesta bolag har orubbliga maxbelopp kring 100.000 kronor; några mindre försäkringsföretag ligger dock kvar nere på nivån 75.000 kronor.²⁹ Försäkringsbolaget If har profilerat sig positivt genom att höja sitt maxbelopp till 200.000 kronor (men med högre självrisk), varav dock högst 100 timmar får användas till ombudsarvode. Men vem byter villa-hemförsäkring av den anledningen eller för att man som Trygg-Hansa helt utesluter grupp-rättegång från rättsskyddet? Rättsskyddsdelen drunknar bland de andra villkoren och ingen räknar med att hamna i en processituation.

Jag tror inte att försäkringsbolagens missgynnandet av grupptalan är uttryck för någon konspiration. Det skulle ju vara ett svek mot såväl försäkringstagarna som mot bolagens ägare och inte gynna någon. Det handlar nog snarare om att man intagit en avvaktande

(eller halsstarrig) attityd i bakvattnet av den hårda och återkommande remisskritiken mot reformen från sin egen intresseorganisation – Sveriges Försäkringsförbund – och näringslivet i övrigt.

När det så småningom framstår som klart att grupprättegångar aldrig kommer att bli så vanliga som man befarade på sin håll, och att det finns mycket att vinna för alla på rationella processformer, borde det öppnas möjlighet att i det enskilda målet medge att gruppmedlemmars rättsskydd får tas i anspråk i åtminstone samma utsträckning som vid subjektiv kumulation och i pilotmål. Att grupptalan enligt GrL 8 § 3 p. endast kan tillåtas när rätten finner att det är den bästa processformen jämfört med i första hand pilotmål och kumulation borde, tillsammans med alla andra tvingande processförutsättningar vid grupptalan, vara skydd nog mot ett överutnyttjande av rättsskyddsförsäkringarna. Vidare kan, även vid grupptalan, rättsskydd enligt villkoren vägras om käranden inte har ”ett befogat intresse” av att tvisten prövas vid domstol. Liksom vad gäller rättshjälp finns dessutom en spärr mot att bevilja ekonomiskt stöd om ett anspråk överlåtits för att åstadkomma en fördel i rättsskydds- eller rättshjälpshänseende.³⁰

4. Sammanfattning: grupptalan, access to justice och privatiseringen av rättshjälpen

Hur mäter man en processlags framgång eller misslyckande? Under förarbetena till GrL befarade man på vissa håll att införandet av grupptalan kunde leda till en flodvåg av processer som skulle förlama industrin och dränka domstolarna. Men man invände också att eftersom behov saknades av processformen skulle en lag om grupprättegång komma till användning så sällan att det inte fanns skäl att införa en sådan. Har några av dessa kritiker fått rätt?

Vad man idag kan konstatera är att det

hittills i vart fall inte har blivit fråga om någon flodvåg av processer. Fem grupprättegångar har påbörjats, i några andra fall finns möjlighet att grupptalan kommer till användning inom den närmaste tiden. Det är ingen flodvåg. Men man bör då erinra sig att en lag om grupprättegång inte måste komma till flitig användning för att äga ett existensberättigande. Även ett mycket begränsat antal processer berör ju ett betydande antal personer om grupperna är av någorlunda storlek. Enbart en dom i grupprättegången mot Skandia skulle direkt beröra betydligt fler än det totala antalet käranden i vanliga tvistemål under många decennier i vårt land.

En enda grupprättegång kan således få avsevärd reparativ betydelse och medföra stora processekonomiska vinster för parterna och domstolarna. Till det kommer domstolsprocessens betydelse som rättspolitisk reformarena och för att kanalisera moralisk upprördhet (forum för moralisk diskurs). Vidare är grupptalans kanske viktigaste funktion att verka preventivt handlingsdirigerande; lagens blotta existens påverkar förhoppningsvis potentiella svarandens benägenhet att begå rättsstridiga handlingar och kan medverka till att det går att nå frivilliga uppgörelser när så skett. Den civilprocessuella funktionsparadoxen innebär – liksom ett effektivt militärt försvar – att processen bäst fyllt sin funktion om den ej behöver träda i funktion. Medborgarna skall, även när de verkar i juridiska personer, förmås att frivilligt (moralbildning) eller genom ekonomisk avskräckning (”cost-internalisation”) rätta sig efter lag och avtal. Detta förutsätter dock att processmöjligheterna är realistiska, att det finns access to justice, också vid gruppanspråk av det slag som aktualiseras i grupprättegång.

Begreppen access to court och access to justice – enligt många uttryck för grundläggande mänskliga rättigheter fastlagda t.ex. i Europakonventionens artikel 6 – måste ges ett reellt och jämlikt innehåll i en rättsstat. Skyd-

det av mänskliga rättigheter skall ytterst finansieras av staten.³¹ Statlig rättshjälp har detta till trots reducerats till att vara blott ”ett yttersta skyddsnät” för att fånga upp dem som inte kan få bistånd på annat sätt.³² Den som har eller ”borde ha haft” privat rättsskydds försäkring kan därför inte få statlig rättshjälp för kostnad som omfattas av försäkringen.

Om marknaden inte fungerar så att privatiseringen av rättsskyddet ger godtagbara och förutsägbara resultat måste staten återta ansvaret eller kvalitetssäkra rättsskyddet genom lagreglering om viss minimistandard i rättsskydds försäkringarna.³³ Fortsatt privatisering utan kontroll kan inte accepteras om försäkringsbolagen genom utformningen av sina försäkringsvillkor och vid tillämpningen av dem i praktiken motarbetar lagstiftarens intentioner. Bolagen arbetar med skilda standarder sinsemellan; försäkringsvillkoren är likartade men ger utrymme för varierande tillämpning mellan olika processformer och mellan försäkringstagarna inom ett och samma bolag. Förutsebarheten minskar. Likhet inför lagen har ersatts med olikhet inför bolagen.

Att vissa advokater och domare samt i ännu högre grad de stora försäkringsbolagen fortfarande förefaller avvaktande – eller till och med direkt avogt inställda (Trygg-Hansa) – till grupprättegångar är svårt att förklara på rationella grunder. Flera exempel pekar mot att valet mellan grupprättegång och t.ex. kumulation eller pilotmål av denna anledning styrs mot dyrare, klumpigare och mindre effektiva rättegångar eller att access to justice uteblir helt. Därmed försämras genomslaget för i demokratisk ordning beslutade reformer. Det gäller inte bara lagen om grupprättegång utan även de materiella rättsregler den är avsedd att stödja.

Försäkringsbolagens irrationella gynnande av pilotmål och masskumulation – tillsammans med den sega utvecklingen beträffande maxbeloppen – aktualiserar därför frågan om rättsskydds försäkringarna kan tillåtas behålla

sin primära plats i förhållande till den allmänna rättshjälpen utan att man kvalitetssäkrar försäkringsavtalens innehåll och utformning genom att ställa vissa lagstadgade minimikrav på rättsskyddet. Privatiseringen av rättshjälpen har på flera sätt blottat risken för att försäkringsbolagen styr utvecklingen i en för den rättssökande allmänheten och samhället ofördelaktig riktning. Marknadskrafterna fungerar ännu inte på rättsskyddsområdet. Förhoppningsvis är det dock bara en tidsfråga innan försäkringsbolagen kommer att ompröva åtminstone sin inställning till lagen om grupprättegång.

Noter

- ¹ Sedan tidigare finns, i Sverige liksom i flera andra länder, vissa möjligheter till vad man kan kalla offentlig grupptalan respektive organisationstalan vid Arbetsdomstolen och Marknadsdomstolen samt vid Allmänna reklamationsnämnden (ARN). Lagen om grupprättegång är dock unik i åtminstone tre avseenden: 1) talan kan föras vid allmän domstol och utan begränsning till vissa rättsområden, 2) samtliga tre former av grupptalan är möjliga och 3) talan kan avse både fastställelsetalan och fullgörelsetalan rörande t.ex. skadestånd eller ändringsåtgärder.
- ² Däremot kan de intervensera självständigt samt överklaga domen för gruppens eller egen del. Även i vissa andra avseenden likställs gruppmedlemmarna med part, se GrL 15 och 47 §§.
- ³ Hittills har Konsumentombudsmannen och Naturvårdsverket givits sådan behörighet.
- ⁴ Södra Roslags tingsrätts mål T 371-03.
- ⁵ Stockholms tingsrätts mål T 97-04, ombud för kändanden advokaten Percy Bratt och jur.kand. Clarence Crafoord.
- ⁶ Se den i nästa not nämnda hemsidan på Internet.
- ⁷ Närmare information om föreningen, stämningansökningen och kompletteringen till denna samt om händelseförloppet i övrigt finns tillgängliga på föreningens hemsida på Internet under adress www.grupptalan.com
- ⁸ Således inte, som i grupprättegången, gentemot livspararna.
- ⁹ Denna möjlighet gäller alla underrättelser enligt GrL.
- ¹⁰ På SvD:s internetupplaga (www.svd.se), Näringsliv, återfanns den 31 oktober 2004 borttät 60 artik-

- lar under den särskilda rubriken ”Skandalerna i Skandia” (rörande bonusavtal, fallskärmar, upplåtelse och lyxrenovering av lägenheter etc.). Sedan dess har ytterligare ett antal artiklar – och möjligen ytterligare ett antal skandaler – tillkommit.
- ¹¹ Betr. dessa funktioner se Lindblom i SvJT 2004 s. 251 ff.
- ¹² Se prop. 2001/02:107 s. 115 och 147.
- ¹³ Betr. rättshjälp och grupptalan se SOU 1994:151 Del B s. 477 ff.
- ¹⁴ Uppgifterna i detta avsnitt grundar sig till viss del på en enkät jag i oktober 2004 sände ut till ”Chefsjuristen, hemförsäkringar, rättsskydd” vid Folksam, If, Länsförsäkringar och Trygg-Hansa. Hos de flesta av länsförsäkringsbolagen uppgår maxbeloppet till 100.000 kronor, hos Folksam ligger beloppet något däröver, hos Trygg-Hansa är maxgränsen tre prisbasbelopp och hos If 200.000 kronor, varav dock högst 100 timmar får avse ombudsarvode. Några mindre bolag ligger kvar kring 75.000 kronor.
- ¹⁵ Grupptalanutredningen förutsatte att flera försäkringstagares rättsskydd skulle kunna tas i anspråk, SOU 1994:151 Del B s. 398. Man underströk (s. 400) att utvecklingen i detta hänseende måste följas noga.
- ¹⁶ Ett riskavtal kan till exempel innebära att ombudet inte tar betalt om talan ogillas men däremot får ersättning med två eller tre gånger normal timtaxa vid en framgångsrik grupptalan. Riskavtal måste godkännas av domstolen. Se betr. riskavtal vidare GrL 38–41 §§.
- ¹⁷ Se a.prop. s. 114; även Finansinspektionen och regeringen verkar stå bakom denna formulering. Jfr däremot Grupptalanutredningen som underströk (SOU 1994:151 Del B s. 400) att ”det inte (kan) komma ifråga att göra effektiviteten av grupptalan som taleform beroende av *ekonomiskt bistånd på frivillighetsbasis*” (min kurs.).
- ¹⁸ Se exemplen ovan i avsnitt 3.
- ¹⁹ Trygg-Hansa, villkor 2.2.2.
- ²⁰ Se rättshjälpslagen 9 § st. 1, jfr NJA 2000 s. 400; rättshjälp beviljas om försäkringen är mindre omfattande än normalt och detta ej beror på den rättssökandes eget val.
- ²¹ Eftersom RhL kan komma in i vissa lägen (för den som har försäkring i Trygg-Hansa eller inte har och ej heller borde ha haft någon försäkring) bör reglerna i RhL ses över, så t.ex. betr. timtaket för ombud (som dock är ”mjukt”, se RhL 34 § 2 st.) och rättshjälpsavgiften, jfr SOU 1994:151 Del B s. 477 ff.
- ²² Se t.ex. Folksam villkor C 21 och 23, If 8.8, Trygg-Hansa 5.2 st. 3 samt Länsförsäkringar H 4 och H 5.
- ²³ If och Trygg-Hansa uppger i enkäten (ovan not 14) att flera rättsskydd kan begagnas av piloten i *pilotmål*. Folksam svarar nej och Länsförsäkringar svarar oklart på frågan. Vad gäller *kumulation* uppger Länsförsäkringar att man normalt tillämpar pilotregeln och således vägrar mer än en försäkringstagare att processa. Folksam medger att alla rättsskydd tas i anspråk, dock anser man sig möjligen ha utrymme att vägra ersättning för alla. If och Trygg-Hansa svarar att man ej kan vägra någon rättsskydd vid kumulation. Ser man till villkoren har dock även dessa två bolag utrymme för vägran i de fall man anser det vara fråga om blott ”en tvist” (se vid föregående not). Samtliga de fyra bolagen kan således enligt villkoren vägra mer än ett rättsskydd i såväl pilotmål som vid kumulation. Men i praktiken förekommer det såvitt jag kan förstå att flera rättsskydd (maxbelopp) beviljas i båda fallen, i pilotmål åtminstone ibland och vid kumulation snarast som huvudregel.
- ²⁴ Vissa advokater framförde dock protester även i massmedia. Se vidare om rättshjälp och rättsskydd över huvud taget, P. Helenius, Rättshjälp och rättsskydds försäkring i civilprocessen. Examensarbete vid Juridiska institutionen, Uppsala universitet, vt. 2003.
- ²⁵ Helenius s. 26.
- ²⁶ Jag menar då främst maxbeloppen och Trygg-Hansas särbehandling av grupptalan.
- ²⁷ Se t.ex. ovan not 23.
- ²⁸ Se Helenius a.a. s. 28 med hänvisningar.
- ²⁹ Så Aktsam, Netviq och Sockenbolagen. Se för jämförelser hemsidan www.konsumenternasforsakringsbyra.se
- ³⁰ Se RhL 10 § 2 st. och t.ex. Folksam, villkor C 12.
- ³¹ Jfr rättsfallet *Airey*, European Court of Human Rights den 9 oktober 1979, se även M. Cappelletti & B. Garth, Access to Justice. A world Survey, Volume I, Book 1, 1978, s. 6 ff. samt Helenius a.a. s. 10 f.
- ³² SOU 1995:81 s. 69.
- ³³ Jfr Helenius a.a. s. 52. – Nämnas bör att Domstolsverkets utredare (lagmannen B. Bladh) i en rapport (1996:1619, Utvärdering av rättshjälpslagen), var förvånansvärt positiv till hur reformen utvecklats utom i vissa hänseenden. Helenius däremot är starkt kritisk till försäkringsbolagens sätt att genomföra privatiseringen.